

واکاوی مفهوم‌ها و مضمون‌های معنویت محیط‌زیستی^۱

بیت الله محمودی^{۲ و ۳}

چکیده

معنویت محیط‌زیستی به عنوان رویکردی میان‌رشته‌ای، می‌تواند نقشی مهم در بازتعریف رابطه انسان با طبیعت و ارتقای اخلاق زیستی داشته باشد. در مقاله حاضر، برپایه واکاوی محتوای کیفی-استقرایی بُعدهای رویکرد معنویت محیط‌زیستی در قالب مضمون‌های خرد و کلان، تعیین شد. با بررسی منابع بین‌المللی، ۱۰۶ مضمون فرعی استخراج و در قالب پنج دسته کلان شامل: ۱- تقدس‌گرایی بوم‌شناختی، ۲- دینداری بوم‌شناختی، ۳- طبیعت‌اندیشی معناگرا، ۴- نمادگرایی معنوی طبیعت و ۵- حکمرانی معنویت محیط‌زیستی، طبقه‌بندی شد. یافته‌ها نشان دادند که معنویت محیط‌زیستی، مفهومی چندوجهی است که در تعامل با دین، فلسفه، زیبایی‌شناسی و سیاست‌گذاری توانایی تفسیر دارد. واکاوی مفهومی مضمون‌ها بیانگر این است که تجربه‌های درونی انسان در طبیعت، از جمله مراقبه، شاهدها، روایت‌های بومی و کنشگری دینی، نقش مهمی در جهت‌دهی به رفتارهای اخلاقی و محیط‌زیستی دارند. پژوهش حاضر با ترکیب داده‌های مفهومی و رویکردهای نظری، الگویی برای فهم و ترویج معنویت محیط‌زیستی ارائه می‌دهد که نه تنها در زمینه‌های تربیتی، فرهنگی و سیاست‌گذاری محیطی توانایی بهره‌برداری دارد، بلکه در شکل‌دهی به گفتمان‌های آینده زیست معنوی کاربرد دارد.

واژه‌های کلیدی: بوم‌شناسی معنوی، تقدس‌گرایی بوم‌شناختی، رابطه انسان و طبیعت.

مقدمه

در دهه‌های اخیر، مفهوم معنویت محیط‌زیستی به عنوان رویکردی نوپدید و بین‌رشته‌ای در بررسی‌های محیط‌زیست، دین، فلسفه، روان‌شناسی و اخلاق، توجه روزافزونی را به خود جلب کرده است. این مفهوم، پاسخ و واکنشی متعالی به بحران‌های پیچیده محیط‌زیستی است که ریشه در گسست انسان از طبیعت و بی‌معنایی در ارتباط‌های انسانی با جهان طبیعی دارد. معنویت محیط‌زیستی تلاش دارد تا پیوندی دوباره میان انسان، طبیعت و معنا برقرار کند، پیوندی که در آن زمین نه تنها منبعی برای بهره‌مندی انسان، بلکه موجودی زنده، مقدس و شایسته احترام است (Sponsel, 2012). در نوشته‌های علمی تعریف‌های چندی از معنویت محیط‌زیستی ارائه شده است. برای نمونه، Mickey (2020) این مفهوم را نوعی تعهد وجودی به همزیستی با موجودهای غیرانسانی و بازاندیشی در شیوه‌های تعامل انسان با طبیعت معرفی می‌کند. در تعریف دیگری معنویت محیط‌زیستی به عنوان پاسخی معنوی به بحران‌های محیط‌زیستی بیان شده که شامل آگاهی از جنبه‌های مقدس در خلقت و مسئولیت‌پذیری اخلاقی در برابر زمین است. همچنین، این مفهوم به عنوان پیوندی میان

۱- تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۷/۸

۲- پست الکترونیک نویسنده مسئول: mahmoudi@sku.ac.ir

۳- دانشیار دانشگاه شهرکرد، شهرکرد.

باورهای معنوی و آگاهی محیط‌زیستی تعریف‌شده که می‌تواند بستری برای بروز رفتارهای پایدار و اخلاق‌مدار باشد (Bennett, 2021). در ایران نیز اندیشمندانی چون سید حسین نصر، بحران محیط زیست را نتیجه عقل‌گرایی افراطی، علم‌گرایی محض و انسان‌محوری نوین دانسته و راه‌حل آن را در بازگشت به سنت‌های دینی و معنوی می‌دانند (میرعظیمی و همکاران، ۱۳۹۸). این دیدگاه‌ها نشان می‌دهند که معنویت محیط‌زیستی نه تنها مفهومی نظری، بلکه بستری برای دگرگونی در نگرش و رفتار انسان نسبت به طبیعت است. با وجود گسترش نظری این بخش، یکی از چالش‌های اساسی در بررسی‌های معنویت محیط‌زیستی، نبود چارچوب‌های مفهومی منسجم و مضمون‌های سنجیدنی است. در حقیقت، بدون شناسایی و طبقه‌بندی دقیق مضمون‌ها و بُعدهای این مفهوم، امکان واکاوی تجربی، طراحی ابزارهای سنجش و تدوین سیاست‌های فرهنگی و آموزشی محدود خواهد بود. مضمون‌سازی نه تنها به تعیین بهتر بُعدهای معنویت محیط‌زیستی کمک می‌کند، بلکه زمینه‌ساز توسعه نظریه‌های بومی و بین فرهنگی در این بخش نیز خواهد بود (Adow et al., 2024).

از سوی دیگر، توسعه مضمون‌های معنویت محیط‌زیستی می‌تواند به ورود کاراتر این مفهوم به برنامه‌های آموزشی، مداخله‌های فرهنگی و سیاست‌گذاری‌های محیط زیستی بیانجامد. همچنین، مضمون‌سازی امکان مقایسه میان جامعه‌های مختلف، واکاوی روندهای فرهنگی و ارزیابی اثربخشی برنامه‌های ارتقای آگاهی محیط‌زیستی را فراهم می‌کند. پژوهش‌های داخلی نشان می‌دهند که نمایه‌های هوش معنوی مانند آگاهی، تولید معنا و تفکر انتقادی، با نگرش‌های محیط‌زیستی رابطه معنی‌داری دارند و می‌توانند برای شاخص‌های معنویت محیط‌زیستی به کار گرفته شوند (مفاخری، ۱۴۰۱). بر این پایه، هدف بررسی حاضر، شناسایی و طبقه‌بندی مضمون‌های معنویت محیط‌زیستی با بهره‌گیری از منابع معتبر بین‌المللی است. این پژوهش تلاش دارد تا با واکاوی مفهومی و روشمند، چارچوبی اولیه برای سنجش و تعیین این مفهوم فراهم کند و زمینه‌ساز پژوهش‌های تجربی و کاربردی در بخش‌های مرتبط شود.

مواد و روش‌ها

بررسی حاضر از نوع کیفی-واکاوی و با هدف شناسایی و طبقه‌بندی مضمون‌های معنویت محیط‌زیستی است، که از رویکرد واکاوی محتوای کیفی-استقرایی بهره‌گرفته است. این روش، به‌ویژه در بررسی‌های مفهومی و بین رشته‌ای، امکان استخراج مضمون‌ها از دل داده‌های متنی و نظری را فراهم می‌کند (Vears & Gillam, 2022). مرحله‌های اجرای این روش شامل موارد زیر است:

- ۱- در مرحله اول، مجموعه‌ای از منابع علمی بین‌المللی معتبر مرتبط با معنویت محیط‌زیستی گردآوری شد. معیار گزینش منابع شامل اعتبار علمی، گوناگونی فرهنگی و تمرکز بر شاخص‌های مفهومی بود. این مرحله با هدف ایجاد چارچوب نظری اولیه برای واکاوی انجام شد. با پایش منابع بی‌شمار، تنها منابع محدود و به‌طور کامل مرتبط با پژوهش، بررسی شد.
- ۲- در مرحله دوم، مفهوم‌های کلیدی مرتبط با معنویت محیط‌زیستی به صورت شناسه‌های بازاستخراج شدند. در حقیقت، شناسه‌های مفهومی به کار رفته در منابع برگزیده، به عنوان مضمون‌های فرعی در نظر گرفته شد. با کاربست رویکرد اشباع نظری، فرایند استخراج مضمون‌های فرعی تا زمانی ادامه یافت که در منابع جدید و مرتبط مورد بررسی، مضمون جدیدی یافت نشد. در همین راستا با بررسی هشت منبع اطلاعاتی مضمون‌های فرعی استخراج شدند.
- ۳- در مرحله سوم، شناسه‌های استخراج‌شده بر اساس شباهت‌های معنایی و کاربردی گروه‌بندی شدند. رابطه‌های میان مفهوم‌ها بررسی شدند تا ساختار مفهومی مضمون‌های اصلی شکل بگیرد.

۴- در مرحله چهارم، مضمون‌های فرعی استخراج شده در قالب چارچوب مفهومی کلان‌تر به نام مضمون‌های اصلی طبقه‌بندی شدند.

۵- در مرحله پایانی، مقدار اعتبار و سندیت مضمون‌های استخراج شده، ارزیابی شد. برای این کار از روش مثلث‌سازی نظری^۱ بهره‌گیری شد. این روش یکی از رویکردهای پیشرفته در پژوهش‌های کیفی و بین‌رشته‌ای است که برای افزایش ژرفا، اعتبار و چند بُعدی‌سازی واکاوی نظری به کار می‌رود. این روش به جای تکیه بر چارچوب نظری واحد، از چند نظریه یا دیدگاه مفهومی متفاوت برای تفسیر داده‌ها استفاده می‌کند (Elo & Kyngäs, 2008). مقدار همخوانی مضمون‌های استخراج‌شده با سه رویکرد نظری بوم‌شناختی معنوی، بوم‌دین‌شناسی^۲ و زیباشناسی فرهنگی طبیعت مورد سنجش قرار گرفته است (Messias, 2024).

نتایج

منابع اطلاعاتی مورد استفاده برای استخراج مضمون‌ها

در پی جستجو و پایش در منابع اطلاعاتی، در مجموع هشت منبع معتبر بین‌المللی بررسی شدند که هرکدام با رویکردی ویژه به تعیین بعدهای معنویت محیط‌زیستی پرداخته‌اند. نوشته‌های Sponsel (2012) و Tucker & Grim (2014) به عنوان منابع بنیادین، به معرفی مفهوم‌های کلیدی از جمله قداست طبیعت و همنشینی دین با بوم‌شناسی می‌پردازند. بررسی‌های جدیدتر مانند Mickey (2020) و Messias (2024) بر دگرگونی معنایی از خداشناسی به زیست‌معنویت تأکید دارند. مقاله Adow et al. (2024) نیز با مرور ۱۳۸ منبع علمی، شاخص‌های معنویت محیط‌زیستی را به‌طور ساختاری ارائه کرده است. در این میان، پژوهش‌های کیفی چون Irshad et al. (2021) و بررسی‌های چندفرهنگی (Omoyajowo et al., 2023)، بعدهای تجربی و اجتماعی تعامل انسان با طبیعت را در سنت‌های دینی مختلف نمایان ساخته‌اند. در جدول ۱، این منابع با جداسازی نویسندگان، عنوان نوشته، سال انتشار و موضوع محوری، دسته‌بندی و سپس برای استخراج مضمون‌ها به کار گرفته شده‌اند.

مضمون‌های استخراج شده

طبقه‌بندی مضمون‌های فرعی نشان‌داد که پنج مضمون اصلی برای تعیین بعدهای موضوع معنویت محیط‌زیستی به کار می‌روند. این مضمون‌ها شامل ۱- تقدس‌گرایی بوم‌شناختی، ۲- دینداری بوم‌شناختی، ۳- طبیعت‌اندیشی معناگرا، ۴- نمادگرایی معنوی طبیعت و ۵- حکمرانی معنویت زیست محیطی می‌باشند که در ادامه به طور جامع به آن‌ها پرداخته می‌شود.

تقدس‌گرایی بوم‌شناختی - مضمون اصلی تقدیس‌گرایی بوم‌شناختی، با تمرکز بر رابطه معنوی انسان با طبیعت، بر پایه ۱۹ مفهوم یا مضمون فرعی شکل گرفته است (جدول ۲). مفهوم‌هایی چون تجربه وحدت هستی، آرامش درونی، الهام از منظره‌های طبیعی و عشق به هستی، بیانگر رویارویی درونی و تعالی‌طلبانه انسان در ارتباط با زیست‌بوم هستند. این رویکرد طبیعت را نه تنها برای نمونه فضای زیستی، بلکه موجودی زنده و مقدس می‌انگارد که الهام‌بخش تعالی روحی، همزیستی معنوی و آگاهی محیط‌زیستی است. حضور مضمون‌های انتقادی مانند آلودگی معنوی و بوم‌شناس‌های معنوی نیز نشانگر حساسیت نسبت به آسیب‌های اخلاقی وارد بر محیط زیست در جهان امروزی است.

جدول ۱- منابع بین‌المللی مورد استفاده برای استخراج مضمون‌ها.

نویسنده یا نویسندگان	عنوان مقاله / کتاب	سال انتشار	موضوع مقاله / کتاب
Sponsel, L.E.	Spiritual Ecology: A Quiet Revolution	2012	معرفی مفهومی‌های بنیادین معنویت محیط‌زیستی و قداست طبیعت
Grim, J. & Tucker, M.E.	Ecology and Religion	2014	بررسی پیوند دین و محیط زیست در سنت‌های مختلف و ارائه چارچوب نظری
Ferguson, R.	The Findhorn Foundation: A Case Study of Eco-Spirituality in Action	2019	بررسی موردی از جامعه معنوی-محیط‌زیستی و شیوه‌های عملی در اسکاتلند
Mickey, S.	Spiritual Ecology: On the Way to Ecological Existentialism	2020	واکاوی انتقادی انواع معنویت محیط‌زیستی و شاخص‌های تعهد وجودی به طبیعت
Irshad, R. et al.	Eco-Spirituality: A Qualitative Analysis in Diverse Faiths	2021	واکاوی کیفی معنویت محیط‌زیستی در دین‌های مختلف از جمله اسلام، هندو، بودا و جین
Omoyajowo, M. et al.	Exploring the Interplay of Environmental Conservation within Spirituality	2023	بررسی رابطه بین معنویت و رفتارهای حفاظتی محیط زیست در بررسی چندفرهنگی
Messias, T.	From Ecotheology to Ecospirituality in Laudato Sí	2024	واکاوی دگرگونی از خداشناسی محیط‌زیستی به معنویت محیط‌زیستی در متن مسیحی
Adow, A.H.A. et al.	A Synthesis of Academic Literature on Eco-Spirituality	2024	مرور ۱۳۸ بررسی بین‌المللی و استخراج شاخص‌های معنویت محیط‌زیستی

جدول ۲- مضمون‌های فرعی مضمون اصلی تقدس‌گرایی بوم‌شناختی.

منابع	مضمون‌های فرعی
Sponsel (2012,2025) Ferguson (2019) Mickey (2020) Adow et al. (2024)	تجربه وحدت هستی، تجربه معنوی محیط‌زیستی، آرامش درونی، تعالی روحی، تقدس خلقت، طبیعت به عنوان موجود زنده، الهام از منظره‌های طبیعی، ارتباط با روح طبیعت، گیاهان مقدس، هوشیاری محیط‌زیستی، درک وابستگی متقابل، تعادل معنوی، بوم‌شناسی‌های معنوی، طبیعت‌محوری، هم‌زیستی معنوی با طبیعت، الهام معنوی طبیعت، تجربه‌گرایی در پیوند با طبیعت، آلودگی معنوی، عشق به هستی.

دینداری بوم‌شناختی- این مضمون دربرگیرنده ۲۲ مضمون فرعی است که پیوند دین، خداشناسی و کنش محیط‌زیستی را در چارچوبی تلفیقی بازنمایی می‌کنند (جدول ۳). مفهوم‌هایی چون خداشناسی خلقت، خلیفه‌گری انسان، حدیث‌های طبیعت‌محور و آئین‌های فصلی نشان می‌دهند که سنت‌های دینی می‌توانند در جهت‌دهی رفتار حفاظتی و اخلاقی نسبت به طبیعت نقش داشته باشند. از سوی دیگر، الگوهای دین‌شناسی بوم‌شناختی، آئین‌های زیستی و نهادهای دینی می‌توانند در بستر فرهنگ‌سازی و بازخوانی متن‌های مقدس، زیرساخت‌های معنوی-محیط‌زیستی را تقویت کنند. در این بین، شمن‌گرایی^۱ و تابوهای زیستی^۲ نیز گویای گوناگونی آئینی و نمادشناختی تعامل با طبیعت هستند.

جدول ۳- مضمون‌های فرعی مضمون اصلی دینداری بوم‌شناختی.

منابع	مضمون‌های فرعی
Grim & Tucker (2014) Irshad et al. (2021) Messias (2024) Sponsel (2012) Adow et al. (2024)	خداشناسی خلقت، خلیفه‌گری انسان، وحدت خلقت، ساختارهای نمادین، حدیث‌های طبیعت‌محور، آئین‌های فصلی، ادعیه محیط‌زیستی، شمن‌گرایی، آموزه‌های کتاب مقدس، خداشناسی بوم‌شناختی، بازخوانی متن‌های مقدس، اخلاق دینی، نهادهای دینی، تقاطع دین، آئین‌ها و تابوهای زیستی، مکان‌های مقدس، خداشناسی زیست محیطی، دین و محیط زیست، فرهنگ سازی دینی، ساختار معنوی جامعه، زیرساخت‌های معنوی- زیست محیطی، مدل‌های دین‌شناسی بوم‌شناختی.

طبیعت‌اندیشی معناگرا- طبیعت‌اندیشی معناگرا دربرگیرنده ۲۶ مضمون فرعی است که بر رویکردهای وجودگرایانه^۱، روان‌شناختی و فلسفی در تعامل انسان با طبیعت تأکید دارند (جدول ۴). مفهوم‌هایی چون زیست‌معنویت‌گرایی، تأمل هستی‌شناختی، نقد انسان‌محوری و تلفیق علم و عرفان، نشانگر تلاش برای دستیابی به نوعی آگاهی کل‌نگر و فراعرفی در فهم طبیعت هستند. تجربه عرفانی طبیعت، برآیندکردار^۲ و شناخت کیهانی نیز تأکید می‌کنند که طبیعت بستری برای خودشناسی، بازتاب هستی و تجربه‌های ژرف زیستی است. هویت محیط‌زیستی و مراقبه^۳ طبیعت‌محور از جمله مفهوم‌هایی هستند که این گرایش معناگرا را به کنش زیستی پیوند می‌زنند.

جدول ۴- مضمون‌های فرعی مضمون اصلی طبیعت‌اندیشی معناگرا.

منابع	مضمون‌های فرعی
Mickey (2020) Sponsel (2012) Adow et al. (2024)	روان‌شناسی طبیعت، خودسازی معنوی، زیست‌معنویت‌گرایی، وجودگرایی زیستی، تأمل هستی‌شناختی، نقد انسان‌محوری، گرایش معنوی غیرمذهبی، اخلاق کل‌نگر، نسبی‌گرایی معرفتی، علم و عرفان، شناخت طبیعت به عنوان مسیر خودشناسی، هم‌افزایی علم و دین، شاهدها و تأمل در طبیعت، تلفیق علم و عرفان، چشم‌انداز کیهانی انسان، تجربه عرفانی طبیعت، پایه‌های فلسفی بوم‌شناسی، خودشناسی بوم‌شناختی، برآیند کردار و چرخه زندگی، بوم‌شناسی ژرف‌نگر، الگوهای فردینی، وحدت خلقت، تعامل فرامذهبی، اخلاق بوم‌شناختی، مراقبه طبیعت‌محور، هویت محیط‌زیستی.

نمادگرایی معنوی طبیعت- این مضمون، شامل ۱۳ مضمون فرعی است که طبیعت را به عنوان نماد فرهنگی، دینی و زیباشناختی بازنمایی می‌کنند (جدول ۵). اسطوره‌ها، روایت‌های بومی، شعربوم‌شناختی و هنر محیط‌محور نشان می‌دهند که طبیعت در ذهن و خیال جمعی، واجد ارزش‌های رمزگذاری‌شده و الهام‌بخش است. حضور عنصرهای آئینی مانند سرودها و جشن‌های زیستی، نقش طبیعت را در آئین‌ها پررنگ می‌کند، در حالی که رسانه‌های نوین، داستان‌سرایی محیطی و نوشته‌های قدسی طبیعت، فرصت‌هایی برای انتقال ارزش‌های معنوی از راه ابزارهای خلاقانه فراهم می‌سازند. این مجموعه، طبیعت را نه تنها برای نمونه زیست‌بوم، بلکه فضای فرهنگی و تربیتی بازتعریف می‌کند.

جدول ۵- مضمون‌های فرعی نمادگرایی معنوی طبیعت.

منابع	مضمون‌های فرعی
Adow et al. (2024)	اسطوره‌ها، روایت‌های بومی، سرودهای آئینی، جشن‌های زیستی، مهارت‌های زیستی، هنر
Grim & Tucker (2014)	محیط‌محور، داستان‌سرایی معنوی-زیستی، طبیعت در ادبیات و هنر، فرهنگ‌سازی دینی،
Ferguson (2019)	کاربرد رسانه برای کنش محیط‌زیستی، شعربوم‌شناختی، نوشته‌های قدسی طبیعت، سوگواره‌های طبیعت‌محور.

حکمرانی معنویت محیط‌زیستی - این مضمون با تکیه به ۲۶ مضمون فرعی بر پیوند معنویت با الگوهای سیاست‌گذاری و عدالت بوم‌شناختی تأکید دارد (جدول ۶). مفهومی‌هایی چون رهبری معنوی، دین سبز، جنبش‌های سبز و الگوواره^۱ بوم‌شناسی یکپارچه، نشان می‌دهند که کنشگری معنوی می‌تواند پایه تصمیم‌سازی‌های اخلاق‌محور در بخش محیط زیست باشد. ارزش‌گذاری طبیعت، حقوق طبیعت و آموزش معنوی، بیانگر تلاش برای بنیان‌گذاری نهادهای اخلاقی و فراستانی در حکمرانی محیطی هستند. تلفیق راه حل‌های معنوی و مادی نیز از جهت‌گیری‌های نوین در ایجاد تعادل بین ضرورت‌های دینی، اجتماعی و محیط‌زیستی حکایت دارد.

جدول ۶- مضمون‌های فرعی مضمون اصلی حکمرانی معنویت محیط‌زیستی.

منابع	مضمون‌های فرعی
Grim & Tucker (2014)	عدالت زیستی-اجتماعی، اخلاق جهانی بوم‌شناختی، مشارکت دین‌ها در حفاظت، دین
Messias (2024)	سبز، رهبری معنوی، سیاست‌گذاری معنوی-محیطی، وظیفه‌مندی محیط‌زیستی، کنش
Omoyajowo et al. (2023)	حفاظتی، اقتصاد معنوی، عدالت بوم‌شناختی، تلفیق راه‌حل‌های معنوی و مادی، عقلانیت
Sponsel (2025)	محیط‌زیستی، تعامل انسان و طبیعت، ارزش‌های زیست محیطی، حفظ تعادل بوم‌شناختی،
Irshad et al. (2021)	ارزش‌گذاری طبیعت، حقوق طبیعت، سیاست‌گذاری سبز، جنبش‌های سبز، نظم اخلاقی و طبیعی، برابری انسان و طبیعت، بازسازی پیوند انسان و طبیعت، معنویت و مسئولیت‌پذیری، الگوواره بوم‌شناسی یکپارچه، برابری زیستی، آموزش معنوی.

سنجش اعتبار مضمون‌های استخراج شده

همانطور که در روش‌شناسی گفته شد، برای ارتقای اعتبار واکاوی پژوهش حاضر از روش مثلث‌سازی نظری بهره‌گیری شد. برای این منظور، مضمون‌های استخراج شده با سه چارچوب نظری بین‌المللی بوم‌شناسی معنوی، بوم‌دین‌شناسی و زیباشناسی فرهنگی طبیعت تطبیق داده شد. از مجموع ۱۰۶ مضمون فرعی، ۶۰ مضمون با نظریه بوم‌شناسی معنوی (۵۷٪)، ۵۸ مضمون با بوم‌دین‌شناسی (۵۵٪) و ۳۴ مضمون با زیباشناسی فرهنگی طبیعت (۳۲٪) همراستا بودند. همچنین، ۶۸ مضمون (معادل ۶۴٪) دارای همپوشانی مفهومی با دو یا سه نظریه بودند که نشانگر چندلایگی واکاوی و انسجام مفهومی زیادی در یافته‌ها است (شکل ۱).

شکل ۱- مقایسه شمار مضمون‌های مرتبط با سه رویکرد نظری مورد بررسی.

بحث و نتیجه گیری

پژوهش حاضر با هدف تعیین بُعدهای معنویت محیط‌زیستی در چارچوب رویکردهای نظری بین‌المللی، از روش واکاوی محتوای کیفی بهره گرفت و با استخراج ۱۰۶ مضمون فرعی از هشت منبع علمی، به طبقه‌بندی پنج مضمون اصلی دست یافت. این طبقه‌بندی نشان داد که معنویت محیط‌زیستی، ساختاری چندوجهی و بین رشته‌ای دارد که در پیوند با دین، فلسفه، فرهنگ و سیاست‌گذاری تعیین می‌شود. بر این اساس این مفهوم، تنها یک گرایش شخصی یا ذهنی نیست، بلکه ساختاری مفهومی و اجتماعی دارد که در تعامل با دین، فرهنگ، هویت فردی و سازوکارهای حکمرانی شکل می‌گیرد. یافته‌ها با تمرکز بر پنج مضمون اصلی، تصویری چندلایه از معنویت محیطی ارائه دادند که همزمان شامل نگرش‌های تجربی، آئینی، زیباشناختی، فلسفی و سیاست‌گذارانه است.

بررسی Omoyajowo et al. (2023) در قالب پژوهش میان‌فرهنگی، نشان داد که تجربه‌های معنوی مانند مراقبه طبیعت‌محور، دعا، احساس وحدت هستی و تعامل درونی با زیست‌بوم، تأثیر مستقیمی بر ارتقای رفتارهای حفاظتی محیط‌زیستی دارد. این بررسی، که با مشارکت بیش از ۱۴۰۰ پاسخ‌دهنده از چند کشور انجام شده، بیان می‌کند که معنویت فردی و الهام از طبیعت، نقش تربیتی و اخلاقی مهمی در جهت‌دهی به کنش‌های محیط زیستی دارند، به‌ویژه، زمانی که آموزه‌های دینی و فرهنگی نیز همراستا عمل کنند. یافته‌های این مقاله، با مضمون تقدس‌گرایی بوم‌شناختی در پژوهش حاضر همسو است و نشان می‌دهد که تجربه‌های درونی از طبیعت، می‌توانند به عنوان ابزاری برای تقویت مسئولیت‌پذیری، آگاهی اخلاقی و رفتار زیست‌دوستانه عمل کنند. از سوی دیگر، پژوهش Conradie (2020) با بررسی وظیفه‌های انتقادی و سازنده بوم‌دین‌شناسی مسیحیت، نشان می‌دهد که تلفیق آموزه‌های دینی با مسئولیت محیط‌زیستی می‌تواند موجب شکل‌گیری الگوهای رفتاری پایدار و اخلاق‌محور شود. این رویکرد، ضمن نقد تاریخی برداشت‌های سلطه‌گرایانه از متن‌های مقدس، بر بازخوانی خداشناسی خلقت، اخلاق دینی و نهادسازی معنوی تأکید دارد. مضمون دینداری بوم‌شناختی در پژوهش حاضر، با نشان دادن ظرفیت دین در فرهنگ‌سازی، بازآفرینی آئین‌های طبیعت‌محور و تقویت الگوهای دین‌شناسی بوم‌شناختی، این

دیدگاه را تقویت می‌کند. همچنین، حضور مفهومی‌هایی چون شمن‌گرایی، حدیث‌های طبیعت‌محور و نهادهای دینی حافظ محیط‌زیست، نشانگر تطبیق‌پذیری آموزه‌های دینی در زمینه‌های فرهنگی گوناگون است.

مضمون طبیعت‌اندیشی معناگرا در پژوهش حاضر با دیدگاه‌های (Gosetti-Ferencei (2022 درباره بوم‌شناسی اگزیستانسیالیستی همراستا است. این مقاله با بهره‌گیری از فلسفه نیچه^۱، کامو^۲ و مرسل^۳، نشان می‌دهد که تجربه زیستی انسان در طبیعت می‌تواند بستری برای تأمل هستی‌شناختی، خودشناسی و دگرگونی روانی باشد. نویسنده تأکید می‌کند که زیست‌معنویت‌گرایی نه تنها در چارچوب‌های دینی، بلکه در قالب‌های فردینی و عرفی نیز معنا پیدا می‌کند و می‌تواند به بازتعریف رابطه انسان با جهان طبیعی بیانجامد. مفهومی‌هایی چون کارما و شناخت کیهانی، تلفیق علم و عرفان و مراقبه طبیعت‌محور در این پژوهش، با گرایش‌های اگزیستانسیالیستی به طبیعت‌همپوشانی دارند و به توسعه مفهوم معنویت سکولار محیط‌زیستی کمک می‌کنند.

در مورد نمادگرایی معنوی طبیعت، پژوهش حاضر با دیدگاه‌های (Kimmerer (2012 همخوانی دارد. این مقاله با بهره‌گیری از استعاره‌های فرهنگی و روایت‌های بومی، نشان می‌دهد که طبیعت نه تنها فضای زیستی، بلکه بستری نمادین و تربیتی است که از راه داستان‌سرایی، استعاره و آئین، ارزش‌های معنوی را به نسل‌های مختلف منتقل می‌کند. نویسنده با استفاده از استعاره‌هایی چون قلعه، رودخانه و باغ، و بازاندیشی رابطه انسان با طبیعت، تأکید می‌کند که روایت‌های بومی و زیباشناسی فرهنگی می‌توانند در بازسازی پیوند معنوی با زمین نقش کلیدی داشته باشند. کاربرد مضمون‌هایی مانند شعر بوم‌شناختی، نوشته‌های قدسی طبیعت و جشن‌های زیستی در مقاله حاضر، با این دیدگاه همراستا بوده و بیانگر ظرفیت تربیتی و رسانه‌ای طبیعت از منظر معنوی و فرهنگی است، اما مهمترین نوآوری پژوهش حاضر در طرح مفهوم حکمرانی معنویت محیط‌زیستی است، مفهومی که در نوشته‌های علمی کمتر به صورت نظری و نظام‌مند بررسی شده است. مقاله (Abumoghli (2023 با تمرکز بر نقش ارزش‌های دینی، اخلاق معنوی و مسئولیت‌پذیری فرهنگی، نشان می‌دهد که ورود آموزه‌های معنوی به سیاست‌گذاری محیط زیست می‌تواند حکمرانی زیستی را دگرگون کند. این مقاله، ضمن واکاوی نقش نهادهای دینی و سنت‌های معنوی در برآوردن هدف‌های توسعه پایدار، تأکید می‌کند که مفهومی‌هایی چون رهبری معنوی، عدالت بوم‌شناختی، اقتصاد معنوی و مشارکت بین دینی می‌توانند بسترهایی برای بازطراحی حکمرانی محیط‌زیست در سطح محلی و جهانی فراهم سازند. مضمون پنجم بررسی حاضر نیز با این دیدگاه همراستا بوده و نشان می‌دهد که حکمرانی معنوی می‌تواند به عنوان چهارچوبی اخلاق‌محور برای رویارویی با بحران‌های محیط‌زیستی عمل کند.

در جمع‌بندی پایانی، می‌توان گفت که در پژوهش حاضر معنویت محیط‌زیستی زیر مفهومی سیال و چندبندی تعریف شد که توانایی تلفیق عنصرهای تجربی، خداشناسی، فلسفی و زیباشناختی را دارد. تلفیق این مضمون‌ها با نظریه‌های بین‌المللی، اعتبار تفسیر یافته‌ها را افزایش داد و مسیرهایی برای نظریه‌پردازی بومی فراهم ساخته است. همچنین، توسعه مفهوم حکمرانی معنوی محیط‌زیستی می‌تواند زمینه‌ساز الگوسازی اخلاقی-سیاسی برای رویارویی با بحران‌هایی چون تغییر اقلیم و تقویت رفتارهای مسئولانه در جامعه باشد.

منابع

- مفاخری، عبدالله. (۱۴۰۱). هوش معنوی و نگرش‌های محیط‌زیستی. *فصلنامه جامعه‌شناسی آموزش و پرورش*، ۲(۲)، ۱۵۳-۱۴۴.
- میرعظیمی، سیدحمیدرضا؛ سیدقریشی، مریم؛ احمدپور، علی. (۱۳۹۸). تأملی بر نقش معنویت در حل بحران محیط‌زیست از دیدگاه سید حسین نصر. *فصلنامه فلسفه و حکمت تطبیقی* ۳(۱۶)، ۴۵۷-۴۳۳.
- Abumoghli, I. (2023). The role of religions, values, ethics, and spiritual responsibility in environmental governance and achieving the sustainable development agenda. *Religion & Development*, 2(3), 485-500.
- Adow, A.H.A., Safeer, M.M., Mohammed, M.G.H., Alam, M.S. & Sulphey, M.M. (2024). A synthesis of academic literature on eco-spirituality. *Global Journal of Environmental Science and Management*, 10(4), 2163-2178.
- Bennett, F. (2021). The Cosmopolitical Applications of the "spiritual" in animist cultures and their relevance to the environmental humanities today. *Das Questões*, 13(1), 149-164.
- Conradie, E.M. (2020). The four tasks of Christian ecotheology: Revisiting the current debate. *Scriptura*, 119(1), 1-11.
- Elo, S. & Kyngäs, H. (2008). The qualitative content analysis process. *Journal of Advanced Nursing*, 62(1), 107-115.
- Ferguson, R. (2019). The Findhorn Foundation and Eco-Spirituality. In: *The Bloomsbury Handbook of Religion and Nature*. Bloomsbury Publishing, London, UK, 360 p.
- Gosetti-Ferencei, J.A. (2022). Towards an existentialist ecology. *Modern Language Notes (MLN)*, 137(5), 1067-1089.
- Grim, J. & Tucker, M.E. (2014). *Ecology and Religion*. Washington, DC: Island Press, USA, 280 p.
- Irshad, S., Parveen, S. & Khan, A. (2021). Eco-Spirituality: A Qualitative Analysis in Diverse Faith. *EPRA International Journal of Multidisciplinary Research*, 7(10), 1087-1102.
- Kimmerer, R.W. (2012). The fortress, the river, and the garden: A new metaphor for cultivating ecological consciousness. *Minding Nature*, 5(1), 28-36.
- Messias, M. (2024). From ecotheology to ecospirituality in laudato sí—ecological spirituality in a transreligious perspective. *Religions*, 15(1), 1-15.
- Mickey, S. (2020). Spiritual Ecology: on the way to ecological existentialism. *Religions*, 11(11), 580.
- Omoyajowo, K., Danjin, M., Odipe, O., Mwadi, B., May, A., Ogonyebi, A. & Rabie, M. (2023). Exploring the interplay of environmental conservation within spirituality and multicultural perspective: insights from a cross-sectional study. *Environment, Development and Sustainability*, 26, 16957-16985.
- Sponsel, L. E. (2012). *Spiritual Ecology: A Quiet Revolution*. Santa Barbara, CA: Praeger, USA, 285 p.
- Sponsel, L. E. (2025). *Spiritual Ecology and the Future of Conservation*. Springer Handbook of Environmental Anthropology. eBook ISBN: 978-3-031-38971-9
- Vears, D.F. & Gillam, L. (2022). Inductive content analysis: A guide for beginning qualitative researchers. *Focus on Health Professional Education: A Multi-Professional Journal*, 23(1), 111-127.

An Analysis of the Concepts and Themes of Environmental Spirituality

Mahmoudi, B.^{1, 2}

Environmental spirituality, as an interdisciplinary approach, can play a significant role in redefining the human-nature relationships and promoting bioethics. This study, aiming to explain the dimensions of the environmental spirituality approach through micro- and macro- themes, utilized the inductive qualitative content analysis method. By reviewing international literature, 106 sub-themes were extracted and categorized into five main thematic groups: 1- Ecological sanctification, 2- Ecological religiosity, 3- Meaning-oriented nature contemplation, 4- Spiritual symbolism of nature, and 5- Governance of environmental spirituality. The findings revealed that environmental spirituality is a multifaceted concept interpretable through its interaction with religion, philosophy, aesthetics, and policymaking. Conceptual analysis of the themes indicates that inner human experiences in nature including meditation, intuition, indigenous narratives, and religious activism play a crucial role in shaping ethical and environmental behaviors. By integrating conceptual data and theoretical approaches, the present study provides an analytical model for understanding and promoting environmental spirituality. This model is applicable in educational, cultural, and environmental policymaking contexts and can contribute to shaping future discourses on eco-spirituality.

Key words: Ecological sanctification, Human-nature relationship, Spiritual ecology.

1. Corresponding author's email: mahmoudi@sku.ac.ir

2. Associate Professor of University of Shahrekord, Shahrekord.